

1968 Gençlik Hareketini Herbert Marcuse'nin Libidinal Marksist Kuramı Üzerinden Okumak¹

Deniz TANSEL İLİC²

GİRİŞ

Bu çalışma 68 öğrenci hareketi ile Frankfurt Okulu teorisyeni Herbert Marcuse'nin kuramları arasındaki yakınlığı ortaya koymayı amaçlamaktadır. Marcuse, Karl Marx ve Sigmund Freud'u ilişkilendirerek, tarihsel materyalist bir psikoloji oluşturmuştu. Bu özelliği Marcuse'yi, Batı'daki 68 kuşağı için önemli kılıyordu. Freud, *Uygarlığın Hoşnutsuzlukları*'nda, uygarlığın, hazzı engellediğini ve çileci yaşam biçimleri ürettiğini söylüyordu. Marcuse, bu metne dayanarak yazdığı *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan* kitaplarında, bir adım daha ileri giderek, hazdan vazgeçme sürecinin; çalışma koşulları, satın alma alışkanlıkları ve medya kullanımı üzerinden nasıl belirlendiğini ortaya koydu. Marcuse'nin, Freud'un psikolojik kavramlarını, kapitalist yapılanmayla ilişkilendirmesi; bireyin biyolojik ve erotik ihtiyaçlarını, toplumsal bir bağlamda ele alması, öğrencilerin ilgisini çekmişti. Psikolojik olanın tarihsel, toplumsal ve politik özellikler taşıması; psikolojik sorunların, aslında, toplumsal sorunlardan kaynaklanması gibi konular, 68 kuşağı için önem taşıyordu.

Marcuse'nin bu iki eseri, insanların hazdan vazgeçmesinde, emeğin, tüketimin ve kitle iletişiminin olumsuz etkisi olduğunu belirttikten sonra; belli çözümler, hatta ütopyalar sunuyordu. Bu ütopyalar, 68 kuşağının Marcuse'yi kuramsal bir lider olarak benimsemesine neden oldu.

Üniversite öğrencileri, Marcuse'nin tanımladığı devrimci özne çerçevesinde yer alıyordu ve bu nedenle düşünür için değerliydi. Bu çalışmada, Marcuse'nin, üniversite öğrencilerini, neden devrim yapma yetisine sahip, ayrıksı grup içerisinde değerlendirdiği de tartışılmıştır. Çalışmada, Marcuse'deki birey-toplum ilişkisini ortaya koyabilmek amacıyla, Freud'daki uygarlık eleştirisi özetlenmiştir. Freud'un, uygarlık gibi toplumsal bir olguyu, suçluluk duygusu, içgüdüler ve haz gibi psikolojik kavramlarla nasıl bağlantılandığı serimlenmiştir. Freud'daki ve Marcuse'deki, uygarlığın hazzı tutsak almasına ilişkin fikirlerin

---

¹ Bu çalışma Haziran 2016'da yayımlanacak olan *Gelenekselden Moderne Toplumsal Hareketler ve Medya: Dünya ve Türkiye Üzerine Örnek Çözümler* (derleyen Erdal Dağtaş) başlıklı kitap için yazdığım metnin yeniden düzenlenmiş halini içermektedir. Bu metin söz konusu kitapta daha önce kullanmadığım görüşmeleri de içermektedir.

² Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü

68 kuşağı üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Marcuse'nin, uygarlığın neden olduğu yıkım, ölüm içgüdüleri ve yaşam içgüdüleri arasındaki savaşa ilişkin görüşleri ve bu çerçevede sunduğu ütopyacı çözüm önerileri özetlenmiştir.

Bu çalışma, temelde 68 kuşağı ile Marcuse felsefesini ilişkilendirmeyi hedeflemektedir. Türkiye'deki öğrenci olaylarının, ülkenin kültürel yapısı nedeniyle, cinsel özgürleşim ve feminizm dışında farklı odakları vardı. Ayrıca, o dönemde, Türkiye'de çözüm bekleyen, daha acil ekonomi politik sorunlar vardı. Bu temel farklılıklara karşın, o dönem batıda gerçekleşen öğrenci hareketlerinin tamamını çok ciddi bir şekilde etkileyen Marcuse felsefesinin, Türkiye'deki öğrenci hareketleri ile ne ölçüde uyum içerisinde olduğu araştırmacıda merak uyandırmaktadır. Bu amaçla Türkiye'deki öğrenci hareketini deneyimleyen kişilerle yapılan derinlemesine görüşmelere yer verilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde, Türkiye'deki öğrenci hareketlerinin, cinsel özgürleşim gibi ikincil konulara odaklanmaktan daha farklı bir amaçla başlatıldığı hatırd tutulmuş; ağırlıklı olarak, Marcuse'nin emek, kitle iletişimi ve tüketim özelindeki iddialarının, bu coğrafyadaki karşılığı bulunmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında, 68 kuşağının önemli isimlerinden Oktay Etiman; devrimci öğrencilerinin yakından takip ettiği metinlerin yayıncısı Vahap Erdoğan; Sol-Onur Yayınevinin sahibi Muzaffer İlhan Erdost ve 68 kuşağı olaylarına katılan içerisinde yer alan devrimcilerin arkadaşı kişilerle arkadaşlık ilişkisi kurmuştur.

18 Ağustos 2015 günü, Ankara Eryaman'daki evinde görüşülen şair, yazar, yayıncı Muzaffer İlhan Erdost (1932-...), Sol-Onur Yayınları'nın sahibi ve yönetmeni; Türkiye İnsan Hakları Kurumu'nun ise kurucu üyesidir.

Görüşülen kişiler, kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar üzerinden; araştırmacıya, 68 kuşağının yarattığı değerli politik mirası emanet etmişlerdir. Bu metnin temel zorluğu da, bu mirası olduğu gibi koruyabilme ve aktarabilme sorumluluğundan gelmektedir. Türkiye'deki yansımaları, Batı'dakine göre çok daha az olan Herbert Marcuse gibi bir kuramcının sözlerini, bu kuşakla ilişkilendirmek de, bu zorluğu artırmaktadır. Bu sorumluluğu yerine getirebilmek için, bu metin boyunca 68 Hareketi, bireylerin eylemlerine odaklanmak yerine; tarihsel bağlamı içerisinde ele alınmıştır. Bu nedenle bireylerin öyküsünü anlatmaktan çok, 68 kuşağının düşünsel altyapısı, Marcuse'nin teorileri bağlamında irdelenmiştir.

MARCUSE'NİN DÜNYADAKİ VE TÜRKİYE'DEKİ 1968 HAREKETLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

1968 öğrenci olaylarının, yaslandığı belli tarihsel gelişmeler ve kuramsal bir altyapı vardı. 1968 öğrenci hareketlerinin tarihsel arkaplanını; Cezayir Savaşı, Küba Devrimi, Latin Amerika'daki gerilla savaşları, Che'nin ölümü, Vietnam'daki mücadele, Çin Kültür Devrimi, Amerika'da Afro-Amerikalıların ayaklanmaları, Filistin Direnme Hareketi, Mussolini ve Hitler faşizmleri, faşistlerin Cumhuriyetçileri yenmesi, İspanyol İç Savaşı, İkinci Dünya Savaşı, Orta Asya'daki özellikle Çin'deki devrimler, üçüncü dünya ülkelerinin kurtuluşu ve Kore ve Vietnam'ın yenilgisi gibi karmaşık bir tarihsel olaylar zinciri oluşturmuştur (Althusser, 1975: 45). Bu tarihsel koşulların, 68 kuşağı üzerindeki etkisi büyüktü. Bu eylemlerden beslenen praxisine ek olarak, 68 olaylarının, bu tarihsel perspektifi değerlendirmek için bir kuramsal altyapıya ihtiyacı vardı. Wolfgang Kraushaar da, 68 Hareketi'nin teorik temellere dayandığını belirtmektedir. Teoriye yaslanarak eylemde bulunma tercihi, 68 olaylarını, diğer toplumsal hareketlerden ayırt eden bir özelliğiydi. Bu durum, 68 kuşağının praxisinden ziyade teoriye ağırlık veren Frankfurt Okulu'nu keşfetmesinde etkili olmuştur³ (1998: 69).

Ancak olayların, teori-praxis ekseninde, kendine özgü bir konumu bulunuyordu. Bu durum, devrimci öğrencilerin okuma edimi ile olan yakın ilişkilerinden kaynaklanıyordu. Hem batılı ülkelerde, hem de Türkiye'de, o dönemde etkin üniversite öğrencileri geniş bir okuma merakına sahipti. Bu, kuramın, praxis içerisinde önemli bir yer teşkil etmesine neden oldu.

1960'ların entelektüel kuşağı, hareketlerini yönlendirecek bir kuram arayışına girmişti. Bu arayış, karşılığını Frankfurt Okulu'nda, özelde ise Herbert Marcuse'de buldu (Kellner, 2006a: 134). Yeni Sol'a, anti-otoriter bir devlet yapısına ve itaatkâr olmayan bireylerin psikolojisine yönelik ilgileri, öğrencilerin, Frankfurt Okulu'nun kuramsal birikimine yakınlık duymasına neden oldu. Frankfurt Okulu, resmi sosyalizmin yok saydığı bireyi önemseydi, Marksist eğilimini, psikoloji ve özgürlükle birleştirdiği için de, öğrenciler için önem taşıyordu. Frankfurt Okulu'nun yaklaşımı, öğrencilere, burjuva ve kapitalist yapılanmaları eleştirme çabasında önemli bir dayanak noktası sağlıyordu (Kraushaar, 1998: 69).

---

³ Marcuse dâhil olmak üzere, tüm Frankfurt Okulu üyelerinin, teorik bir yaklaşımı tercih etmelerinin, 68 olayları üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu iddia etmek mümkündür. Enstitünün bu yaklaşımı, öğrenci hareketleri süresince teoriden beslenmiş bir praxisin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu noktada, 68 olaylarının temel öznelinin, üniversite öğrencileri olduğunu hatırlamak gerekmektedir. Teori ile yakın ilişkiler içerisinde olmanın ve kuramları yakından tanımanın, iyi üniversitelerde okuyan ve çoğu Avrupa'lı olan gençler için olağan bir durum olduğu savunulabilir.

Herbert Marcuse, Frankfurt Okulu üyeleri arasından 68 kuşağının en çok dikkatini çeken düşünür oldu. Marcuse de, diğer Frankfurt Okulu üyeleri gibi, teorinin praksis karşısındaki üstünlüğü fikrinden asla vazgeçmemiş olmasına⁴ (Jay, 2005: 121) ve fenomenoloji⁵, Freudiyen psikanaliz ile Marksizm'den beslenen kuramsal metinler üretmesine karşın, doğrudan aktivist eylemlerde bulunuyordu.

Marcuse, direnişçi eylemleri desteklemesine rağmen, işçi sınıfının mücadelesine inanmıyordu. Marksizm'in işçi sınıfının devrimi gerçekleştireceğine ilişkin inancının, ileri kapitalist toplumlarda karşılığını bulmayacağını düşünüyordu. *Tek Boyutlu İnsan*'da, işçi sınıfını, tüketim toplumu nedeniyle, derinliğini yitirmekle suçluyordu (Therborn, 2006: 47-48). İşçi devrimi yerine, üniversite öğrencilerinin mücadelesine inanıyordu. Bu nedenle, Frankfurt Okulu'nun 1960'larda siyasal eylemlere destek veren tek üyesi oldu (Bağce, 2006: 9). Horkheimer⁶, Schopenhauerciliğe ve burjuva muhafazakârlığına sığınırken; Marcuse her zaman öğrencilerle aynı ideolojik çizgide kalmayı başardı (Kellner, 2006a: 162). Marcuse aynı zamanda, 1960'lardaki eylemler süresince, ABD'nin, Yeni Sol'u keşfetmesini sağladı (Jay, 2005: 23) ve "Yeni-Sol'un babası" olarak adlandırıldı (Zilbersheid, 2008: 404). Böylece Frankfurt Okulu'nun ABD'de tanınmasını sağladı. Marcuse'nin etkisiyle, Frankfurt Okulu'nun en güçlü dönemi başladı (Bottomore, 1997: 11). Marcuse, Frankfurt Okulu'nun yükselişini sağlayan lider ve Avrupa Marksizminin⁷ en önemli isimlerinden biri haline geldi (Goldmann, 2006: 306). Tüm bunlar göz önüne alındığında, Marcuse'nin hem kuramsal, üretimi hem de "siyasal geçmişi ibret alınacak" niteliktedir (Therborn, 2006: 44).

---

⁴ Teori-praksis tartışmasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Örneğin, *Diyalektik İmgelem* adlı kitabın yazarı Martin Jay'e göre, Frankfurt Okulu'nun teoriyi pratiğin önüne koyması olumlu bir durumdur. Yazara göre, entelektüel, öncelikli olarak, sembolik eylemde bulunmalıdır. Aksi takdirde, eleştirel bakış açısını yitirir ve bir propaganda aracına dönüşür. Dolayısıyla, Jay için, praksis, partizanlığa eşittir (2005: 9-10). Jay'in bu eserini eleştiren Douglas Kellner ise, Marcuse'ye, 'devrimci amaçlarına sadık kaldığı için', daha üstün bir konum atfeder (2006a: 162). Göran Therborn da, Adorno ve Horkheimer'deki eylemi ikinci plana atma tercihini, siyasetten geri çekilerek, seçkin bir bireyciliğe dönme olarak değerlendirir (2006: 41).

⁵ Bazı düşünürlere göre, Frankfurt Okulu üyelerinin, Marksist geleneğin dışında bir felsefe eğitimi almış olmaları, onlara siyasal açıdan 'Marksist' etiketinden korunma olanağı sağlamıştır (Jay, 2005: 73; Bağce, 2006: 10). Bu durum, Hitler iktidarının yükseldiği bir tarihsel dönemde, okula, belli oranda bir korunma ve özgürlük alanı sağlamıştı. Marcuse de, fenomenolojiden beslenen felsefi bir eğitimden geçtiği için, bu olanaktan belli oranda yararlanmıştı. Yazar, ilk dönem eserlerinde Alman idealizmi ve fenomenolojiden yararlanmış, uygunluk döneminde ise düşünsel çizgisini Marx'a doğru kaydırmıştır. Dolayısıyla, yazarın ilk eserlerindeki Hegel, Husserl ve Heidegger etkisi yerini, Freud'dan beslenen bir Marksizm'e bırakmıştır.

⁶ Horkheimer, bu süreçte, öğrencileri İran Şahı'na karşı gösterilerde bulunmamaya davet ediyor; onları, Kızıl Çin tehlikesine karşı uyarıyordu (Kızılçelik, 2000: 65; Kellner, 2006a: 161).

⁷ Lucien Goldmann'a göre, Marcuse'nin konumu Avrupa Marksizmi'nin temel isimlerinden biri olmasının da çok ötesindedir. Yeryüzündeki memnuniyetsizliği dile getiren ilk kişi olduğu için, Marcuse'nin felsefesi, Marksizm'den çok daha yüksek bir seviyededir (2006: 314).

Marcuse'nin, Almanya'daki gençlik üzerindeki etkisi, daha da derin oldu.⁸ 1968 döneminde, Berlin'de 'Komün 1' olarak bilinen genç grup, anti-Prusyalı olmak istiyordu. Bu öğrenciler, cinsiyetin tanımlanması, kadın-erkek rol ayrımı, aile gibi konularda daha muhalif fikirlere sahipti (Kraushaar, 1998: 67). Öğrencilerin eylemleri, Marcuse'nin libidinal emek ve özgürleşime dair fikirleri ile uyum içerisindeydi. Ayrıca, Almanya'daki öğrenci eylemleri, diğer ülkedekilerden farklı olarak Nazi geçmişleri olan aileleri hedef alıyordu. Bu süreçte, hepsi Yahudi ve Marksist olan Frankfurt Okulu temsilcileri, özellikle de Marcuse, öğrencilere yeni bir baba temsili⁹ sundu (Kraushaar, 1998: 73).

Öğrenci hareketlerindeki bu belirleyici rolüne karşın, Marcuse'nin *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan* kitaplarına bazı eleştiriler yöneltmiştir. Örneğin, Göran Therborn, 1950 ve 1960'larda, ABD'de yaşanan öğrenci hareketleri ve işçi sınıfı direnişi öncesine yönelik önemli bir konjonktürel çalışma olarak kabul ettiği *Tek Boyutlu İnsan*'ı, Marcuse'nin düşünsel üretiminde bir gerileme ve ekonomi politığın eleştirisinden felsefeye dönüş olarak değerlendirir¹⁰ (2006: 45-46).

Lucien Goldmann, Marcuse'nin 68 kuşağını etkileyen metinlerinin, karamsarlığına karşın, felsefi anlamda geriye dönüş olduğu fikrine karşı çıkar. Yazara göre, karamsar olmalarına¹¹ karşın bu metinler, gerçekte ileri endüstriyel toplumlarda gelişen muhalefetin programını formüle eden ilk çalışmalardır (2006: 314).

Robert Pippin ise, Marcuse'nin; Hegel'den, fenomenolojiden ve Heidegger'den¹² beslenen ilk dönem eserlerindeki tarihdışılığı eleştirir; ancak yazarın *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserlerinin tarihsel önemi olduğunu savunur. Pippin'e göre, Marcuse, "bizlere *bugünün*, tarihsel mücadelenin 'özgür öznesi' olma ihtimalini açığa vuran ve mevcut bağlamda onun özellikle ne anlama geldiğini gösteren somut tarihsel çözümleme örnekleri olarak düşündüğü şeyleri" bırakmıştır (2006: 347).

---

⁸ Bu derin etkisine karşın, Almanya'daki öğrencilerin, Marcuse ile olan ilişkileri de sorunsuz değildi. Örgütlenme meselesini önemseyen bir grup öğrenci, Marcuse ile olan bağlantısını kesmiş ve anti-otoriterlik fikrini terk etmişti. Bu grup, Leninist Lukacs'ın kuramlarını tercih etmeye başlamıştı (Kraushaar, 1998: 80). Anti-otoriter olanlar ('Kendiliğindenciler'/spontis) ise, Marksist-Leninist dalgaya karşı koymaya ve Marcuseci kalmaya devam etmişti (Kraushaar, 1998: 76).

⁹ Herbert Marcuse, gençlik için sunduğu bu baba temsiline farkındaydı. *Eros ve Uygarlık* kitabında, öğrencilerin de içinde yer aldığı dışlanmış azınlıklara, sahte babalara karşı başkaldırımlarını önermişti (1998: 14).

¹⁰ Marcuse'nin ve o dönemde etkili olan metinlerinin etkisini azımsayan tek yazar Therborn değildir. Althusser de, Almanya ve İtalya'daki öğrenci hareketlerindeki Marcuse etkisini yoksaymamakla birlikte, düşünürün Fransa'daki eylemler üzerinde hiçbir belirleyiciliği olmadığını savunmaktadır (1975: 44).

¹¹ Finn Bowring ise, Marcuse'nin *Eros ve Uygarlık* kitabının karamsar olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Yazara göre, Freud'un *Uygarlığın Hoşnutsuzluğu* kitabının aksine, bu metinden yola çıkarak yazılan *Eros ve Uygarlık* iyimser bir metindir (Bowring, 2012: 12).

¹² Jay'e göre, Marcuse; Heidegger ile Marx'ı harmanlamayı, diyalektik bir fenomenoloji fikri geliştirmeyi gerekli görüyordu (2005: 112). Dolayısıyla, Marcuse yazını, Heidegger felsefesi ile Husserlci fenomenolojiyi, Marx ve sonrasında Freud ile birleştirme çabasındır.

Özetle, 68 olaylarının altyapısını oluşturan *Tek Boyutlu İnsan* ile *Eros ve Uygarlık*, politik ve toplumsal felsefe üretmenin peşindedir. Bu metinlerdeki felsefi birikim, siyasi duruştan ve sosyolojik analizden muaf değildir. Felsefi kavramlar, felsefenin de sınırlarını da aşacak ve muhalif bir eyleme katkıda bulunacak şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla, *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan*, bir gerileme değil; aksine, daha güzel bir geleceğe doğru atılan bir adımdır.

Türkiye'deki 68 kuşağı, o dönemde diğer ülkelerde yaşanan tarihsel olaylardan etkilenmişti. Özellikle, Vietnam ve Küba gibi ülkelerdeki sosyalist devrimler öğrencilerin ilgisini çekiyordu. Ayrıca, Türkiye'deki politik ortamın 1960'lı yıllarda geçirdiği dönüşüm de, 68 kuşağını harekete geçirmişti.¹³ Bu bağlamda, ülkenin kendi politik gündemi vardı. Bu durum, Türkiye'deki devrimci gençlerin, hareket planlarını çizerken yararlandıkları kuramcılarını da belirliyordu.

1968 kuşağını önemli bir şekilde besleyen kitapları basan Sol Yayınlarının sahibi olan Muzaffer İlhan Erdost, Marcuse'nin, Türkiye'de Batı'daki kadar ilgi görmediğini belirtmektedir. Bu durum ise, ülkenin özgül tarihsel koşullarından kaynaklanmaktadır. Erdost, bu bağlamda, 1947 yılında, ABD'nin, Türkiye'nin de dâhil olduğu, "komünizm tehditi altındaki ülkelere" yönelik olarak verdiği desteğin önemini vurgulamıştır. Truman Doktrini ile yerleşiklik kazanan, Amerikan emperyalizmi, Türkiye'deki 68 kuşağının karşı koyduğu temel konulardan biriydi¹⁴. Doktrin kapsamında, ilerici eğitim veren Köy Enstitüleri kapatılmıştı. Cumhuriyetin ilk icraatlarından olan, 1924 yılında çıkarılan, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim alanındaki ikiliğin ortadan kaldırılması ve laik eğitimin oluşturulması şeklindeki ilerici adım, sık sık gerici müdahalelerle karşılaşılıyordu¹⁵. Eğitim alanındaki bu olumsuzluklar, 68 kuşağının gündem maddelerinden birini oluşturuyordu.

---

¹³ Vahap Erdoğan'a göre, dünyadaki ve Türkiye'deki 68 olaylarını anlamak için, bu politik altyapıyı dikkate almak gerekmektedir. Aksi takdirde, 68 olayları, birtakım maceraperestlerin, politik arkaplandan bağımsız eylemleri olarak anlaşılır ve bireysel kahramanlar yaratmaktan öteye gidemez.

¹⁴ Erdost, *Küreselleşme ve Osmanlı Millet Modeli* başlıklı kitabında da, Türkiye'deki gerici güçlerin Amerikan emperyalizmi ile ittifak halinde olduğunu vurgulamakta, 68 kuşağının idam edilmesini ise emperyalizme olan itirazlarına bağlamaktadır (Erdost, 1998: 117). Muzaffer Erdost'a göre, kendisinin üniversite öğrencisi olduğu 1951-1956 yılları arasında, gençler, Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası'na karşı olmakla beraber, emperyalizmi bilimsel anlamda bilmiyordu (Erdost, 1991: 91). Oysa 68 kuşağı emperyalizm kavramına dair ciddi bir bilgi birikimine sahipti ve bu fikri hedef alıyordu. 68 kuşağı, eğitimle yerleştirilmeye çalışılan emperyalizmin sebep olduğu küresel egemenliğe karşı çıkıyordu (Erdost, 2008: 82).

¹⁵ Erdost'a göre, Türkiye'de Köy Enstitüleri'nin kapatılarak, yerine İmam Hatip Okulları'nın açılması, ulusal, laik, çağdaş, tek, bütün eğitim anlayışını hedef almaktadır (Erdost, 2000: 184). Ülkede dini eğitim veren okulların açılmasının temel sebebi ise, ülkedeki demokratikleşme ve devrimcileşme dinamizmini yok etmekti (Erdost, 1998: 119). Eğitimle yerleştirilmeye çalışılan dinsel köleleştirme 68 kuşağının tepki gösterdiği temel konulardan biriydi (Erdost, 2008: 82).

Erdost'a göre, bu dönemde ABD, Vietnam Savaşı sırasındaki "Vietnamlı'yı, Vietnamlı'ya kırdırma" şeklinde özetlenebilecek dış politikasını, Türkiye'de de uygulamaya başlamıştı. ABD, CIA ajanlarını Türkiye'ye göndermiş; para desteği sağlayarak, ülkede bazı cemaatlerin ve tarikatların kurulmasına yol açmıştı. ABD, Türkiye'deki bakanların değiştirilmesine varacak kadar ülke siyasetine müdahil olmuştu. Milletin iradesinin, ABD'ye aktarılmış olması 68 kuşağını tetikleyen konulardan biriydi.

Erdost, 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971 darbelerinin de 68 kuşağını etkilediğini belirtmiştir. 1960 sonrası oluşturulan görelî özgürlük dönemi, 1961 Anayasası, 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi'nin kurulması ve 1965'te meclise milletvekillerini sokması, öğrenci hareketlerine cesaret sağlamıştı. Bu görelî özgür ortam, sosyalizmin gençler arasında tartışılır hale gelmesine neden olmuştu. 1971 darbesinin, devrimci gençler üzerinde yıkıcı etkileri olmuş; bu süreçte, devrimci gençler tutuklanmış, 1972 yılında devrimin temel figürleri idam edilmiştir. Devrimin bastırılmayan kalıntıları ise, 12 Eylül 1980 sonrası dönemde tamamen sindirilmiştir.

Erdost'un özetlediği bu süreç içerisinde, gençliğin, cinsel özgürlük için savaşmak, libidinal enerjiyi ve içgüdüleri serbestleştirmek, uygarlığın suçluluk duygusu gibi silahlarına karşı savaş açmak gibi bir gündemi olamamıştı. Türkiye'deki devrimci gençlik, demokratikleşme, özgürleşme, Amerikan emperyalizmine karşı çıkma gibi daha acil sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle, Türkiye'de 68 kuşağı, o dönemde, daha çok Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir Ilyich Lenin, Georges Politzer gibi yazarların ve Küba Devrimi, Vietnam Ulusal Kurtuluş Savaşı gibi mücadelelerin liderlerinin kitaplarını okumayı tercih etmişti.¹⁶

Marcuse'nin *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan*'da sunduğu çözüm önerileri, ABD ve Avrupa'nın aksine, Türkiye'deki devrimci gençler tarafından o kadar büyük bir ilgi ile karşılanmamıştır. Türkiye'de Marcusecilik, tıpkı Troçkizm, anarşizm, anarko-sendikalizm gibi gelişmemiştir (Althusser, 1975: 44). Yapılan görüşmeler de, Marx'ın Freudiyen yorumlamalarının, 68 kuşağı üzerindeki etkisinin, batılı ülkelerdekinden daha az olduğunu ortaya koymaktadır.

---

¹⁶ Görüşmecilerin her biri, Türkiye'deki 68 kuşağının çok okuduğunu ve bunun, o dönemin devrimci gençlerinin en belirleyici özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir. Hatta Mehmet Güpçüpoğlu'na göre, devrimci gençler, adeta bir okuma yarışı içine girmişti. Bu da, solun içinde farklı fraksiyonların oluşmasına ve hareketin bütünlüğünün zedelenmesine neden olmuştu. O dönemde, 68 kuşağı, sadece ortodoks Marksizmin temel metinlerini okumuyordu. O dönemin aktivist üniversite öğrencileri, varoluşçu felsefe, dünya şiiri ve edebiyatını kapsayan geniş bir ilgi alanına sahipti.

60'lı yıllarda, biz Freud'la Marx'ın yaklaşımları ya da Marx'ın Freudiyen yaklaşımı ya da Jung... Biz henüz o evrede değildik.
(Oktay Etiman)

Yine de, Türkiye'deki 68 kuşağı Herbert Marcuse'nin yazdıklarından habersiz değildi. 1960'larda, Marcuse'nin bazı metinleri, Türkçeye çevrilmiş ve öğrenciler tarafından okunmuştu. Ancak, Türkiye'deki öğrenciler, kendi hareket planlarıyla tam örtüşmediği için bu metinlere daha az ilgi göstermişti. Kraushaar'a göre de, Avrupa'daki öğrenci hareketlerinin eksenini daha geniş toplumsal ve psikolojik sorunlar belirlerken; Türkiye'deki öğrenci ayaklanmaları, akademik eğitimin yetersizliği gibi daha özel alanlara sıkıştırılmıştı (1998: 74). Görüşmeciler, Marcuse'nin, kapitalizmin daha ileri aşamalarını yaşayan batılı ülkelerin gerçekleri üzerine yazdığını; bu nedenle, Türkiye'deki öğrencilerin, bu düşünürle bir organik bağ kurmadığını söylemektedir. Marcuse'nin anlattığı kapitalist ülkelerde tüm toplumsal sınıflar farklı bir gerçeklik yaşıyordu. Batıdaki işçi sınıfı, maddi refah nedeniyle sisteme uyumlanma konusunda, Türkiye'deki işçi sınıfına göre daha istekliydi. Bu gibi farklılıklar, Türkiye'deki üniversite öğrencilerinin, Marcuse'ye olan yaklaşımını etkilemişti. Yine de, Türkiye'deki devrimci gençler, Marcuse'deki muhalif tavrın farkındaydı.

Marcuse gelişmiş, kapitalist bir toplumun teorisyeni, kuramcısı. Gelişmiş, kapitalist bir toplum formasyonundan ortaya çıkmış olan sorunlara yaklaşımla, Türkiye gibi gelişmiş bir kapitalist ülke olmayan toplumlarda cereyan eden hadiseler -sınıflar, sınıflar arası ilişkiler ve bu ilişkilerin aldığı biçimler- farklı süreçlerden geçtiği için, Marcuse'nin yazdıkları, bu ülkedeki hakikatlerle çok örtüşmüyor gibi gelmişti bana. Ancak elbette ki, orada da bir itiraz vardı. Dünyanın başka bir bölgesinde, başka bir kıtasında; gelişmiş bir kapitalist ülkenin insanlarının, sistem sorunlarına nasıl yaklaştıklarına dair bir fikir vermişti.
(Oktay Etiman)

Frankfurt Okulu okuyanlar vardı tabii, o dönem, hepimiz, bir ucundan, bir şekilde okuduk... Devletin yurtdışına burslu olarak öğrencileri yollaması da etkili oldu. Oradaki hareketlerden burada haberdar olundu... Çıkan kitapların etkisiyle, oradaki özgürlük hareketlerinden haberdar olundu... Tabii, orada, süratli bir kalkınma oldu ve bu kalkınmadan işçi sınıfı payını aldı. Biliyorsunuz, patronlar bu işe uyandı, 1920'deki devrim hareketinden sonra. "Bunlara biraz para verelim de, bu kadar tantana yapmasınlar" dediler ve sisteme o şekilde oturdu. Halen de öyle yürüyor... Ama Türkiye'de öyle değildi. Burada işçiler, biraz daha düzene başkaldırıyordu. Çok olmasa da bir itirazları vardı.
(Mehmet Güpgüpoğlu)

Marcuse daha sonradır. Dönemin sonlarına rastlar, Marcuse'nin parlادیğı dönem... Marcuse okundu. Marcuse'yi, entelektüel yanı daha ağır basanlar okudu. Ama, Türkiye'deki öğrenci hareketini o şekilde etkilemedi... O kuşak daha çok pratiğe yönelikti. Hoşimin, Castro, Mao ne diyor, o önemliydi. (Vahap Erdoğan)

Devrimin Öznesi Olarak Üniversite Öğrencileri

Avrupa ve ABD'deki öğrencilerin, Marcuse'den beslenmesine koşut bir şekilde, Marcuse de, öğrenci hareketine güven duyuyor; üniversite öğrencilerini, devrimci özneler olarak görüyordu. Dolayısıyla, Goldmann'ın, "bu ayaklanmalar neden kendilerini ilk olarak öğrenciler arasında gösterdi?" (2006: 317) sorusunun yanıtı, Marcuseci bakış açısına göre açıktı: Marcuse, toplumsal hareketlerin, işçi sınıfından ziyade, öğrenciler gibi gruplardan çıkacağını öngörüyordu.

Marcuse'nin bu öngörüsünün kökenlerini, "devrimci özne" tanımında bulmak mümkündür. Yazara göre, devrimi gerçekleştirecek öznenin, dışlanmış olması gerekiyordu. Gelişmiş ülkelerdeki işçi sınıfı, yaşam koşulları belli bir seviyenin üstünde olduğu için, uyumlanmaya karşı koyamıyordu ve devrimi gerçekleştirmekten uzaktı. Bu bağlamda, Martin Jay'e göre; Marcuse, klasik Marksizmin, devrimci eyleme en yakın sınıf olarak atadığı işçi sınıfıyla arasına bir mesafe koyuyordu¹⁷ (2005: 128).

Marcuse için, bir öznenin dışlanmış olması, tüketim toplumuna ve kapitalist uygarlığa uyum sağlayamaması ile ilişkiliydi. Üçüncü Dünya yurttaşları, Amerikan Siyahları ve bohemler, bu tanımlamanın içine giriyordu (Goldmann, 2006: 314). Üniversite öğrencilerini de, bu ayrık gruba eklemek mümkündü. Marcuse, öğrenci hareketinin, devrimin katalizörü görevi gördüğünü savunacak kadar ileri gidiyordu (Zilbersheid, 2008: 404). Öğrenciler, entelektüel birikimlerinin yüksekliği nedeniyle de, tüketime dayalı, kapitalist yapılanmaya uyumlanmayı reddediyordu. Ayrıca cinsel özgürleşim için savaşılmaya

---

¹⁷ Althusser ise bu konuda, Marcuse'den farklı görüştedir. Yazara göre, Mayıs 68 olaylarının asıl aktörü, öğrenciler değil; işçi sınıfıydı. Yazara göre, öğrencilerin toplumsal hareketler konusundaki talepleri gerçekdişiydi. Ayrıca öğrenciler, sınıf mücadelesi konusunda deneyimden yoksundu. Dolayısıyla, işçiler, deneyimsiz öğrencileri izleme konusunda isteksizdi. Öğrenciler, işçilerin kendilerine ihtiyaçları olduğuna ilişkin bir kibir içinde olsa da, hareketi yürütmek için işçi sınıfının yol göstericiliğine gereksinim duyuyordu (1975: 41). Kraushaar da, öğrenci hareketlerinin öncesinde, kömür ve demir işletmelerinde işçi hareketleri olduğunu hatırlatır (1998: 66). Ömer Laçiner'in dediğı gibi, üniversite öğrencileri, *kendileri için* değil, yoksul işçiler için savaşmış olsa da; bu, temelleri sağlam olmayan bir fedakârlıktı. 1980'lerden itibaren, böyle bir fedakârlık duygusundan beslenen hiçbir öğrenci hareketi yaşanmamıştır (1997: 4). Bu bulgu, Althusser'i haklı çıkarmakta ve öğrencilerin böyle bir eylemi yönlendirecek deneyim ve fedakârlığa sahip olmadığını göstermektedir. Koşut bir şekilde, Tanıl Bora da, toplumsal hareketlerin işlerliğini sağlamak açısından, fedakârlık duygusunun yeterli olmadığını söylemektedir. Devrimci özneleri oluşturan duygu, basitçe bir kendini feda etme durumu değil; o anki konumlarının sarsılmasından duydukları rahatsızlıktır (1998: 92).

çok istekliyidiler. Bu bağlamda, Marcuse ile öğrencileri¹⁸ kesiştiren temel konulardan biri de, cinsel özgürleşim¹⁹ fikri oldu. Marcuse, işçi sınıfının devrimi gerçekleştireceğine ilişkin geleneksel Marksist düşünceden uzaklaşmış olduğu için, ekonomik ihtiyaçları ikinci plana bıraktı ve erotik gereksinimlere odaklanmaya başladı. Öğrencilerin kapitalist ekonominin rekabetçiliğine karşı çıkmaları ve cinsel özgürleşim peşinde olmaları, Marcuse'nin metinlerinde karşılığını buldu²⁰ (Theborn, 2006: 50).

İlk bakışta bu, Marcuse'nin ekonomi politik tartışmaya sırtını dönmesi şeklinde değerlendirilebilir. Oysa Marcuse'nin, işçi sınıfının devrimci özne konumunu tersine çevirmesi ve biyolojik ihtiyaçların, ekonomik ihtiyaçlardan daha belirleyici olduğunu savunması, ekonomi politik bir yaklaşıma dayanıyordu. Marcuse'nin 68 kuşağını etkileyen metinlerindeki temel amacı, psikolojik kavramları, toplumsal ve ekonomi politik bağlamlarıyla kullanmaktı. Marcuse'nin libidinal kuramı, tarihsel arkaplanı ve ekonomi politik savaşımı da içeriyordu. Marcuse'nin, “gençler Ölüme ve uygarlığa karşı Eros için savaşır. Eros için kavga, *politik* kavgadır” (1998: 19) şeklindeki ifadesi, bunu ortaya koyuyordu. Dolayısıyla, Marcuse, cinsel özgürleşimi ve biyolojik ihtiyaçları merkeze alan bir kuramsal tartışma sürdürürken; üniversite öğrencilerinin ekonomi politik temelli mücadelesini de yönlendiriyordu.

Louis Althusser, öğrenci hareketlerinin ardındaki bu ekonomi politik altyapıyı, özlü bir şekilde aktarmaktadır. Yazara göre, bu dönemde, kapitalist yapılanma ilk kez küçük burjuvayı da olumsuz etkilemiş; öğrencilerin işsiz kalmaktan korkmalarına neden olmuştu. Öğrencilerin, bir toplumsal harekete katılmalarına ve eğitim sistemine saldırmalarına yol açan da bu gelecek kaygısıydı (1975: 45-46). Goldmann'a (2006) göreyse, ailede, babaya itaat eden çocuk olma konumundan, eleştirel yetişkinliğe geçme sürecinde, en temel görev, üniversiteye düşmekteydi. Savaş sonrası korporatif kapitalizme geçiş sürecine kadar, üniversite, liberal ve eleştirel olagelmişti. Ancak, geçiş sürecinin tamamlanmasıyla birlikte, üniversite mezunları, başkalarının aldığı kuralları uygulayan bir figüre dönüştü. Üniversitenin görevi, özgür genç

---

¹⁸ Marcuse, devrimin öznesi olarak öğrencileri görse de, şartıtcı bir şekilde, üniversite öğrencilerinden oluşan ve 68 kuşağını önceleyen *beat* kuşağını, Zen ekolünü, varoluşçuları, bohemleri eleştiriyor; onları, “barış sürüngeçleri”, “yozaşmışlar” ve “lekeli insanlığın zavallı sığıntıları” olarak adlandırıyor. Bu grupların, statüko ile çatışma halinde olmadığını iddia ediyordu (1998: 17). Sezgin Kızılcelik de, benzer bir şekilde, Marcuse'nin öğrenci protestosundaki rolünü kabul etmediğini savunmaktadır (2000: 63).

¹⁹ Marcuse, cinsel özgürleşime önem verdiği için, sosyalist feminizm kapsamında da tartışılan bir düşünürdür (Zilbersheid, 2008: 405).

²⁰ Devrimi, ancak dışlanmış kenar grupların ve marjinalleştirilmiş azınlıkların yapabileceği inancı, Almanya'daki devrimci öğrencilerin, bazı ilginç eylemlerde bulunmasına neden olmuştur. O dönemde, Almanya'daki öğrenciler, bir toplumda en dışlanmış kişilerin, bakım evlerinde ve akıl hastanelerinde bulunduğu inancıyla, kapatılma kurumlarına baskınlar düzenlemiştir. Eylemler kapsamında, 50 genç akıl hastanelerinden çıkarılmıştır (Kraushaar, 1998: 79).

insanları, sosyo-ekonomik yapı içerisinde hizmet etmeye hazır, çalışanlar haline getirmeye doğru evrildi. Üniversite yapılanmasındaki bu dönüşüm, öğrenci ayaklanmalarının tetikleyicilerinden biri oldu (Goldmann, 2006: 317-318). Sonuç olarak, bu ekonomi politik unsurlar, öğrencilerin dışlanmış özne konumunu pekiştirerek, onları eyleme geçirdi.

1960'larda, Türkiye'deki öğrenci hareketlerine katılan kişilerle yapılan görüşmeler; bu coğrafyada da, öğrencilerin devrimci özne konumunun öğrencilere göre daha belirgin olduğunu ortaya koymaktadır. Öğrenciler, işçilerin aksine, tüketim toplumu ve kitle iletişim araçları gibi pek çok konuyu, mücadele meselesi haline getirebiliyordu. Ancak, Oktay Etiman'a göre, bu durum, işçilerin duyarsızlıklarına eşitlenmemelidir. O dönemde, üniversite öğrencilerinin, daha geniş ilgi alanlarının olmasının ekonomi politik nedenleri vardı. Temel olarak, maddi varoluş koşullarını düzeltmek isteyen işçilerin ise, daha dar bir alanda mücadele etmeleri anlaşılır bir durumdu.

Sisteme ya da hükümetin politikalarına karşı en duyarlı kesim, hep gençler olmuştur... Sonuçta, kültürel bir fark var, üniversite öğrencisi, kültürel olarak biraz ileri bir düzeyde... Ama buradan hareketle işçilerin, öğrencilerden daha duyarsız olduğu sonucuna varmamalıyız. Türkiye'de de, dünyanın başka ülkelerinde de çok dirençli işçi hareketleri olmuştur. Tabii ki, bir işçinin direnişe başlaması ile bir öğrencinin direnişe birey olarak katılması arasında bir fark vardır. İşçi, kendi ekonomik, demokratik çıkarlarının ciddi bir şekilde zedelenmekte olduğu kanaatine vardığı zaman ya da ülkenin koşulları, nispeten bir grev ya da buna benzer bir eyleme elverişli olduğu zaman direnişe katılabiliyor... Hangi konularda, günlük hayatının hangi boyutlarında ve hangi derece kendisini etkilediğine ve biraz da tabii ki örgütlenme, yan yana gelme imkânlarının, hangi oranda gerçekleşmiş olduğuna bağlı olarak, işçilerin direnişlerinden bahsedebiliriz. Bence evet, Türkiye'de öğrenciler en aktif, duyarlı kesim oldukları için, ilk tepki onlardan gelmektedir. Öğrenciler, devrimci öğrenciler ya da muhalif öğrenciler, hayatın her boyutunda, reaksiyon gösterirken; işçi, içinde yaşadığı koşullardan dolayı, daha çok kendisi ile ilgili konuları gündeme getirmek durumundadır. Bunda da anlaşılacak bir şey yoktur. (Oktay Etiman)

Mehmet Güpüpoğlu da, öğrencilerin, işçi sınıfına göre daha aydın olmalarından kaynaklanan bir üstünlüklerini kabul etmekle birlikte; o dönemde, sendikaların da etkisiyle işçi sınıfının, şimdikinden çok daha bilinçli olduğunun altını çizmektedir.

İşçi sınıfına göre, öğrencilerin, eğitilmiş olmasından dolayı tabii üstünlüğü var... Ama, onun dışında yok. Okuyan, merak salan işçiler de vardı. Ama bunlar tabii azdı. Sendikalar etkili, sendikalar iyi kötü bir bilinç veriyordu. İşçi sınıfı bugünkünden daha iyiydi...

Onlar, devrimci bir tutum içindeydi.
(Mehmet Güpgüpoğlu)

Vahap Erdoğan ise, Marcuse'nin, öğrencilere bir devrimci özne konumu atfetmesini eleştirmektedir. Erdoğan'a göre, öğrencilerin, hiçbirinin devrimin lideri olmak gibi bir iddiası yoktu; hatta öğrenciler, kendilerini devrimci olarak tanımlamıyordu.

Öğrenci, "biz devrim yapacağız" demedi... "Biz öncüyüz, ateşi yakarız. O ateş halkı kucaklar, halk da bizimle birlikte gelir, biz devrim yaparız" dedi. Öğrenci, hiçbir şey yapamaz, ama öğrenci bir aydındır, yaşı gereği, bilgisi gereği, konumu gereği, bulunduğu toplumsal sorumluluk gereği tabii ki başkaldırır ve kaldıracaktır. Bundan sonra da kaldıracaktır. Gezi ne? Aynı şey. "Devrim yapacağız" denmedi. Diyenler çıkmıştır, ama hayal.
(Vahap Erdoğan)

Herbert Marcuse'nin Libidinal Marksist Kuramı

Marcuse, Freud'un içgüdü ve uygarlık bağlantısını, Marksist bir şekilde okumayı denemişti²¹ (Benhabib, 2006: 93). Freud'un psikoloji alanındaki kuramlarını, toplumsal ve tarihsel bir doku üzerinden tekrar değerlendirmiş ve kendi libidinal Marksist kuramını geliştirmişti. Marcuse, bu girişiminde Erich Fromm'un düşünsel birikiminden yararlanmıştı.

1930'larda bir dönem Frankfurt Okulu ile birlikte çalışan Erich Fromm, Freud'un kuramlarını, Marksist bir şekilde okumaya girişen ilk teorisyendir. Fromm, her toplumun kendine özgü bir libidinal yapısı olduğunu düşünüyordu (Kellner, 2006b: 361, Jay, 2005: 140). Bu amaçla, toplumların psikolojik yapılarını ortaya koymayı ve feminist bakış açısını, siyaset bilimine yerleştirmeyi denemişti. Ataerkilliğin, kapitalizm ile derin bağlantısını ortaya koymayı amaçlıyordu. Fromm'a göre, kapitalizm, ataerkil bir kültür ve psikolojiden köklenmektedir. Anaerkillik ise, hoşgörü kültürüne ve siyasasına olanak tanıdığı için kapitalist kültürle uyumlu değildi. İktidara itaat eden belli bir karakter tipi²² vardı ve bu karakter, karşılığını ataerkil yapıda buluyordu. Bu karakter tipi, güçlü bir süper egoya sahipti; suçluluk duygusu ile hareket ediyordu; kendinden daha güçsüz olanlara hükmetmeyi

---

²¹ Marcuse'nin bu çabası zorlama gibi görülebilir; ancak, Marx da, ilk metinlerinde, insan dürtülerinden ve içgüdülerinden bahsetmişti (Slater, 1998: 187).

²² Fromm'a göre, bu karakter, anal bastırma ile oluşur. Anal bastırma, otoriteye uyumluluk ile bağlantılıdır ve böyle bir karakter, ancak ataerkil düzende yetiştirilebilir. Böylece, anal bastırma, sahip olma hırsına ve mülkiyetçiliğe dayalı olan burjuva rasyonalitesinin kökenlerini oluşturur (Jay, 2005: 145). Freud'a göre, anal karakter, çocuğun, dışkılama işlevine ve organına duyduğu büyük ilgi sonucunda gelişir. Anal karakterin temel özellikleri olan tutumluluk, düzenlilik ve temizlik, uygarlıkla tam olarak uyumludur (2004: 54-55).

seviyordu ve mutlu olma becerisinden yoksundu (Kellner, 2006b: 365). Fromm'un kapitalizmi ataerkil kültürle ilişkilendirirken yararlandığı suçluluk duygusu ve katı süper-ego fikirleri, Marcuse'nin, Marx ile Freud'u birleştirme girişimindeki temel hareket noktasını oluşturdu.

Fromm ve Marcuse'nin, Marx ve Freud'u birleştirme çabalarının, temel bir ortak noktası vardı. Her iki düşünür de, bu denemelerinde, toplumcu bir bakış açısını izlemeye çalışmış; temel tercihlerini, Freudiyen bir eğilimden ziyade, Marksist bir duruştan yana kullanmıştı (Jay, 2005: 136). Her iki düşünür de, toplumsal olanın, bireysel üzerindeki belirleyiciliğine inanıyordu. Marcuse de, -tıpkı Fromm gibi- psikanalize, tarihsel materyalist bir anlam yüklemeye çalışmıştı (Kellner, 2006b: 360). Marcuse'nin, Freud'un metinlerinden yararlanmaktaki amacı, psikoloji bilimine katkıda bulunmak değil; psikolojiyi sosyolojiye, bireyseli toplumsala bağlamaya çalışmaktı. Marcuse'nin Freudiyen yorumlamaları, politik içeriklere sahipti. Ruhbilimsel kategorileri kullanmasının nedeni ise, bunların politik kategoriler olduğuna inanmasıydı (Marcuse, 1998: 21).

Marcuse, *Eros ve Uygarlık* kitabını, Freud'un *Uygarlığın Hoşnutsuzluğu* (1930) metninden hareketle yazmıştı. *Uygarlığın Hoşnutsuzluğu*, uygarlığın, hazzı ve bireyi tutsak etme sürecini ele alıyor ve mutsuzluğu uygarlıkla ilişkilendiriyordu. Freud, belli açılardan ilerlemeyi beraberinde getirmiş olsa da; uygarlığın cinsel, erotik ve libidinal ihtiyaçları engellediğini savunuyordu. Bu bağlamda Freud, uygarlığı, cinselliğe ket vurduğu ve yalnızca üreme amaçlı tek eşli cinsel ilişkiye izin verdiği için eleştiriyordu (2004: 61).

Uygarlığın Hoşnutsuzluğu, modern insanın, haz ilkesinden vazgeçme sürecini ele alıyor; uygarlığın, insanların haz ve mutluluk peşinde gitmesini engellediğini savunuyordu. Uygarlık nedeniyle, haz ilkesine karşıt olan olgusal ilkesinin doğduğunu ortaya koyuyordu. Bu ilke, bireyin, kendini korumak için hazzı ertelemesini ve çileci bir yaşamı tercih etmesine denk geliyordu. Böylece, yaşam içgüdüleri yerini yıkım ve özyıkımla şekillenen ölüm içgüdülerine bırakıyordu.

Uygarlık, haz ilkesinin önünde bir engel teşkil ediyordu. Bu nedenle, uygarlığın ürettiği karakterler, çileciydi. Çilecilik eleştirisi, hazzın, tensel tatminin ve mutluluğun yüceltilmesi, tüm Frankfurt Okulu üyelerinin metinlerinde yer alan bir konuydu (Jay, 2005: 93; Kellner, 2006b: 366). Kuşkusuz, erotik haz ve ihtiyaçlar, Frankfurt Okulu üyeleri içerisinde, en çok Marcuse yazınında yer alıyordu.

Marcuse, 68 kuşağını etkileyen metinlerinde; Freud'un devrimci yanını ortaya koymaya ve dürtü fikrinin, tarihsel oluşumunu göstermeye çalışmıştı (Jay, 2005: 158; Pippin, 2006: 348-349). Yazar, *Eros ve Uygarlık*'ta, özgürleşmiş bir şehvetin devrimci potansiyelini

açığa çıkarmayı; bu gücü, tarihsel bir dönüştürücü olarak yerleştirmeyi amaçlıyordu (Benhabib, 2006: 95).

Marcuse, Freud'un uygarlığın haz ilkesine verdiği zararlarla ilgili fikirlerini, tam olarak kabul etmişti. Haz ilkesi doyum, sevinç ve oyunu, alıcılığı üretirken; olgusallık ilkesi, insanlara, ertelenmiş haz, zahmet ve çalışma, üretkenlik ve güvenlik öneriyordu (Marcuse, 1998: 32). Yaşamı değerli kılacak olan, ona anlamını ve amacını verecek olan tek unsur ise, uygarlığın sakatladığı bu haz ilkesiydi. Bu ilke, mutluluğu hedefliyordu. Bunun dışındaki amaçların hiçbiri gerçek değildi; içinde tatmin ve doyum barındırmayan tüm ihtiyaçlar dışarıdan verilmişti, yapıntıydı (Freud, 2004: 93). Haz ilkesi, içgüdüleri, yaşamı zenginleştirme arzusunun, libidinal ve erotik nitelikleri içeriyordu; yaşamı sürdürmeyi, yeniden doğurmayı ve zenginleştirmeyi amaçlıyordu²³ (Marcuse, 1998: 99). Buna karşın, insanlar haz ilkesini terk ederek, karşıtı olan olgusallık ilkesini seçiyordu. Bunun nedeni ise, ölüm içgüdüleri ve bireyin kendini koruma ihtiyacıydı.

Freud, haz ilkesinin ve yaşam içgüdülerinin karşıtı olan ölüm içgüdülerine yönelik fikirlerini, ilk kez, *Haz İlkesinin Ötesinde (1920)* adlı kitabında ortaya koymuştu. Ölüm içgüdüleri, canlıların organik olmayan duruma geri gitme çabası ile ilişkiliydi (2004: 73). Bu duygu, temel olarak, saldırganlık şeklinde ortaya çıkıyordu. Öfke, haset, rekabet, hınç, intikam duyguları, öç alma, nefret, kendine yönelik şiddet, intihar, cinayet arzusu ve sadomazoşizm de, aynı şekilde ölüm içgüdüleri tarafından üretiliyordu (Tura, 2001: 8).

Freud'a göre, tüm uygarlık, yaşam içgüdüleri (Eros-libido) ile ölüm içgüdüleri (Ananke-destruo) arasındaki savaşa dayanmaktaydı. Ruhta genel olarak, haz ilkesini tercih etme eğilimi olsa da (2001: 23), uygarlık bu düzeneği tersine çeviriyordu. Bu çözümleme, Marcuse'yi içgüdüsel dürtülerle toplumsal yapılanma arasındaki gerilimi ortaya koymaya yöneltmişti. Uygarlık, temel olarak, haz ilkesine savaş açmış ve zahmeti (Ananke) telkin etmişti. Uygarlığın sunduğu özgürlükler, biyolojik ve erotik ihtiyaçların yoksayılması gibi büyük bir bedel ödenerek elde edilmişti. Böylece, uygar düzende, ölüm içgüdüleri, yaşam içgüdüleri üzerinde bir zafer kazanmıştı. Marcuse, bu noktadan hareketle, Ananke'nin temsil ettiği, olgusallık ilkesi ile Eros'un hizmet ettiği, haz ilkesinin uzlaştırılmasının olanaklı olup olmadığını sorguluyordu (1998: 35).

Freud'a göre, haz ilkesinin yenilgiye uğramasının temel nedeni, yinelenme zorlantısıydı. Yinelenme zorlantısı, bireyin, neredeyse bir kader gibi, belli sıkıntıları sürekli yaşaması anlamına geliyordu (2001: 35). İnsanın bilerek ya da bilinçdışı bir şekilde, hep aynı

---

²³ Bu fikir, Nietzsche felsefesindeki bencidönüş (ebedi dönüş) teması ile uyumludur.

acıları yaşaması, “farkında olmadan tüm dekor, kostüm ve senaryosuyla hemen hemen aynı oyunu” sahneye koyması (Tura, 2001: 11) ölüm içgüdüsünü ve olgusalılık ilkesini güçlendiriyordu.

Freud’a (2004) göre, uygar düzende, haz ilkesinin yenik düşmesinin en temel nedeni, suçluluk duygusuydu. Uygarlık, saldırganlığın üstesinden gelmek için, suçluluk duygusundan; dolayısıyla, üstbenden ve vicdandan yararlanıyordu. Saldırganlık içe atılıyor; gerçek nesnesine değil, kişinin kendisine yönlendiriliyordu. Böylece, kişi, kendini cezalandırmak zorunda bırakılıyordu. Suçluluk duygusu oluşuyor ve bu duygu, bir alışkanlık, hatta ihtiyaç haline geliyordu.

Katı üstben ile hâkimiyeti altındaki ben arasındaki gerilime suçluluk duygusu deriz; bu, kendini cezalandırma gereksinimi şeklinde dışa vurur. Yani uygarlık, bireyin tehlikeli saldırganlık arzusunun üstesinden, bireyi zayıf düşürerek, silahsızlandırarak ve bireyin, tıpkı ele geçirilmiş bir şehirdeki işgal kuvvetleri gibi, bir iç merci tarafından gözetlenmesini sağlayarak gelir (Freud, 2004: 78).

Haz ilkesinin yenilmesinin temel nedeni, organizmanın kendini koruma arzusuuydu. Bu arzu, suçluluk duygusu ve sürekli kendini denetleme güdüsü ile uyumluydu. Freud’a göre; suçluluk duygusu, aslında, kişinin iktidar konumundaki kişiler tarafından cezalandırılmaktan duyduğu korkuydu (2004: 79-80). Marcuse de, benzer bir şekilde, suçluluk duygusunu, kendini koruma güdüsü ve yıkım içgüdüsü ile ilişkilendiriyordu (1998: 55). Organizmanın kendini koruma (öz-sakınım) isteği ile uyumsuz olduğu için, haz ilkesi reddediliyordu (Freud, 2001: 23; Marcuse, 1998: 37). Kendini koruma ve egemen olma arzusu, “bireyin, bildiği yoldan ölüme gitmesini sağlamaya yönelik” bir dürtüye dönüşüyordu (Freud, 2001: 49).

Kısacası, birey, iktidarın sevgisini kaybetmemek uğruna, özyıkımı ve ölüm içgüdüsünü tercih ediyordu. İçgüdülerin bastırılması, uygar işbölümünü, ilerlemeyi ve düzeni yaratıyor; ancak Eros’u zayıflatıyor; saldırganlığı ve suçluluk duygusunu artırıyor (Marcuse, 1998: 109). Bireyin erotik ihtiyaçları karşılanmadan bırakılıyor ve özyıkıma dönüştürülüyordu (Freud, 2004: 92-93). Sağlıklı bir şekilde ifade edilemeyen suçluluk duygusu, dışarıya itaatkâr, kendisine ise acımasız bireylerin oluşmasına neden oluyordu. Suçluluk duygusu, kapitalizmin en temel aygıtlarından biri haline geliyor ve libidinal enerjiyi tutsak ediyordu. David Held’e göre, suçluluk duygusu, kapitalizmin, libido güdülerini sınırlama ve bastırmadaki temel mekanizmasıydı. Bu yolla bireyin acıları ebedileştiriliyordu (2006: 217). Suçluluk duygusu, bireyin, iktidar tarafından denetlenmesini de kolaylaştırıyordu.

İnsanlar, bu mekanizmayla uysallaşılıyor, ehlileşiyor, uyumlanıyor, renksizleşiyor ve köleleşiyordu.

Marcuse, *Eros ve Uygarlık*'ta, uygar insanın, suçluluk duygusuna teslim olarak, haz ilkesinden vazgeçtiğine ilişkin Freudiyen çözümlmeye sadık kalmış; ancak bunları, Marksist bir çerçeve içerisinde değerlendirmişti. *Tek Boyutlu İnsan* kitabında ise, Freud'un haz ilkesine yönelik bu psikolojik iddialarını; çalışma koşulları, tüketim ve kitle iletişim araçları gibi sosyolojik unsurları da hesaba katarak, Marksist bir bakışla yorumlamıştı. Düşünür, böylece tarihsel libidinal kuramını oluşturmayı başarmıştı. Özetle, Marcuse, *Eros ve Uygarlık*'ta, çilecilik eleştirisi yapıyor; hazcılığı ve yaşam içgüdülerini övüyordu (Therborn, 2006: 50). *Tek Boyutlu İnsan*'da ise, ölüm içgüdüğü ve suçluluk duygusuna ilişkin iddialarını olduğu gibi korurken, Freud'daki tarihdışı çatışmaya, tarihsel bir boyut katıyor; kapitalizmin ve tüketim toplumunun, bireysel olanı baskıladığını ortaya koyuyordu (Goldmann, 2006: 313). Öte yandan, Freud'un yazınında yer almayan emek süreçleri, satın alma alışkanlıkları ve medya kullanımı gibi konulara da değiniyordu.

Marcuse'nin cinsel özgürlük, yaşamdan zevk alma ve mutluluğu arama fikri, Mayıs 1968 olaylarının temel aktörü olan üniversite öğrencilerinin yaşam felsefeleri ile büyük bir uyum içerisinde olduğu için, bu aktivist topluluk üzerinde büyük bir etki yarattı. Bu kitaplardaki fikirler, 68 kuşağının, hem bireysel hem de toplumsal anlamda anti-otoriteryanizmi yaratma stratejisini oluşturdu. Bu haliyle, bu metinler; 1960'larda, anti-otoriteryen öğrenci hareketinin özgürleşme stratejisi haline geldi (Slater, 1998: 222).

68 kuşağı, uygarlığın haz ilkesine verdiği bu zararı ortadan kaldırmayı hayal ediyor; Marcuse'nin, anti-otoriter birey ve devlet ütopyasını gerçekleştirmek istiyordu. Özellikle Almanya'daki öğrenci hareketleri, anal-sadist eğitim sistemini ve bu sayede oluşturulan Prusyalı-militarist insan tipini hedef alıyor; bu insan tipinin, faşizmin kabul edilmesinde çok etkili olduğunu savunuyordu. Alman öğrenciler, anti-otoriter devleti kurma ütopyasında ve içgüdülerini özgürce yaşayan bireyleri geliştirme idealinde, Marcuse'nin kuramlarından yararlanıyordu (Kraushaar, 1998: 70).

Marcuse'nin metinlerindeki Freudiyen kavramları, Avrupa ve ABD'deki 68 kuşağını etkilmesine karşın; Türkiye'deki üniversite öğrencilerini harekete geçir(e)memişti. Türkiye'deki devrimci öğrenciler, Marcuse'nin Freudiyen yanının karşılığını, kendi yaşantılarında tam olarak bulamamıştı. Daha gelişmiş kapitalist ülkelerdeki öğrencilerin aksine, Türkiye'deki 68 kuşağının, haz ilkesini yüceltmek, cinsel özgürleşimi sağlamak gibi bir gündemleri olmamıştı. Bunun temel nedeni, Oktay Etiman'a göre, Türkiye'nin toplumsal

ve kültürel yapısının farklı olmasıydı. Ayrıca, Türkiye'deki öğrencilerin, daha acil ekonomi politik sorunlara çözüm bulması gerekiyordu.

Bizim o zaman gündemimizde cinsel özgürlük gibi bir konu yoktu. Bu, 68 yılında, Amerika'da ya da Avrupa'da cereyan eden öğrenci hareketlerinin gündem maddelerinden birisiydi. Bunun, tarihsel, siyasal ve kültürel bir farklılıktan kaynaklandığını düşünüyorum ben... Batı'daki kapitalist ülkelerdeki gibi bir cinsel özgürlük talebi yoktu. Böyle bir talep, zaten 60'lı yıllarda dile getirildiği takdirde, boşlukta kalırdı; gerçek hayatta bir karşılığı olmazdı. Yani Fransa'da, 68'li protestocular, yurtlarda, kız arkadaşlarıyla odalarını paylaşmak gibi bir talep de ön sürmüşlerdi ve haklılardı. Ama bizim henüz böyle bir talebi dile getirme durumumuz yoktu. Bizim çok daha acil sorunlarımız vardı. Ayrıca toplumun genel gelişmişlik düzeyi, yani zihniyeti de bunu anlayabilecek kapasitede değildi... Biz daha çok sistem karşıtlığı, üniversitenin yapısına dair taleplerimiz, işte kapitalizme karşıyız, emperyalizme karşıyız, bunlarla sınırlı bir talepler kümesi getiriyorduk. (Oktay Etiman)

Marcuse'nin batıda etkilediği feminist hareket, Türkiye'de marjinal kalmıştır. Vahap Erdoğan, Engels'in *Ailenin, Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni*'nden gelen feminist bir uç olmasına karşın; cinsel özgürleşim sorununun 68 kuşağının odağında olmadığını, hatta kabul görmediğini vurgulamaktadır.

Kesinlikle cinsiyet yoktu. Hiçbir kıza, kız diye bakmadım. O da bana herhalde, aynı şekilde, bir erkek gibi bakmamıştır... Bu, sanki devrimci büyüü bozar gibi bakılıyordu... Hippi ruhlular vardı tabii, ama dışlanırdı. (Vahap Erdoğan)

Mehmet Güpgüpoğlu ise, yine de cinsel özgürlük meselesinin belli oranda tartışıldığını, Türkiye'deki 68 kuşağının bir kanadının, Batı'daki hippie kültüründen beslendiğini belirtmiştir. Ancak, Güpgüpoğlu da, Türkiye'deki feminist öğrenci hareketinin marjinal kaldığı konusundaki fikre katılmaktadır.

Cinsel özgürleşim vardı. Onlar, Avrupa'dan geldi. Mihri Belli'de falan bu konular yoktu. Onlar da, Osmanlı toplumundan gelmişti... Cinsel özgürleşim, Avrupa'daki 68 kuşağından ithal oldu. Bunlar düşünölmeye, konuşılmaya başlandı, uygulandı. Daha serbest kadın-erkek ilişkisi üzerine kafa yoruldu... O zamana kadar, o kadar bilmiyorduk... Başka şekilde bir özgürlük ve ilişki biçimini oralardan öğrendik... Feminist öğrenciler vardı, ama sayıca

azdı... Olayların çok içinde olan kişiler için, cinsel özgürleşim gibi konular ikinci planda kaldı tabii. (Mehmet Güpgüpoğlu)

Marcuse, Türkiye’de, batılı ülkelerdeki gibi bir etki yaratmış olmasa da; düşünürün, Freud’a da bağlanan, çalışma ve kitle iletişimine yönelik fikirleri, bu coğrafyadaki 68 kuşağında, belli oranda karşılığını bulmuştu. Marcuse’nin, emek ve medya konusundaki fikirleri de toplumsal içeriğine karşın, Freudcu yanlarından arındırılmış değildi. Türkiye’deki 68 kuşağı, toplumsal konularda, belli oranda Freudiyen kavramlarla tanışık görünmektedir.

Libidinal Emeğin Yaratılması

Marcuse’ye göre, bireyin haz ilkesinden en çok vazgeçtiği an, çalışmaya ayrılan zaman dilimiydi. Çalışırken, hazzın yerine; acı, darlık ve zorlama geçiyordu. Modern insan, gündelik yaşamının büyük bir bölümünü çalışarak geçirdiği için bu, önemli bir sorundu. Uygur insan, zamanının yarısı hatta daha büyük bölümü boyunca tutsaktı. Özgürlük, iş dışı zamana sıkıştırılıyordu ve tüketme serbestisine eşitleniyordu.

Çalışırken kendi gereksinimlerini karşılayıp yetilerini geliştirmez, ama *yabancılaşma* içinde çalışır. Çalışma şimdi *genelleşmiştir* ve libido üzerine getirilen kısıtlamalar da: Emek zamanı -ki bireyin yaşam süresinin en büyük bölümüdür-, acılı zamandır, çünkü yabancılaşmış emek doyumun yokluğu, haz ilkesinin olumsuzlanmasıdır. Libido, toplumsal olarak yararlı edilmemeleri için saptırılır (Marcuse, 1998: 51).

Marcuse, Marx’ın yabancılaşma kavramını olduğu gibi kullanıyordu. Düşünür için, emeğin yabancılaşmış olması, onun libidinal güçlerinden arındırılmış olmasıyla ilişkiliydi.²⁴ Uygurlıkta çalışma, libidinal olmayan bir nitelik taşıyordu (1998: 73). Uygurlıkta, diğer pek çok eylem gibi çalışma da, cinsel içerikten arındırılmıştı, yabancılaştırıcıydı ve haz vermekten çok uzaktı (Holman, 2011: 152). Sonuç olarak işgücü, bir içgüdü denetleme mekanizmasına dönüşmüştü. Fabrikada çalışsın çalışmasın, kol emeği kullansın kullanmasın; uygur insanın emek süreçleri, montaj hattında çalışan işçininkinden hiç de farklı değildi. “Montaj zincirinin

---

²⁴ Marcuse’ye göre, kapitalist yapılanma içinde de belli oranda libidinal bir çalışma türüne rastlanabilirdi. “Hiç kuşkusuz, yüksek bir derecede libidinal doyum sunan ve yerine getirilişinde haz-duyulabilir olan bir çalışma kipi vardır” (1998: 75). Ayrıca, zaman zaman yabancılaşmış ve mekanikleşmiş emekte de ‘haz ilkesi’ bulunabilirdi. Ancak, bu durumda haz içsel değil, dışsaldı. Bu durumda, emeğin iyi şekilde kullanılmasından kaynaklanan, mekanik bir doyum söz konusuydu. Bu çalışma kipi, kişiye libidinal ve içgüdüsel bir doyum sağlamazdı (1998: 159).

düzenekleri, büronun rutini, satın alma ve satma ayini insani gizlilikleri ile tüm bağıntılardan” kurtarılmıştı (Marcuse, 1998: 85).

Marcuse'nin emeğin tamamen terk edilmesine yönelik ütopyaları da vardı. Düşünür, libidinal güçlere olanak tanıyan, ‘çekici emek’in (*travail attrayant*) oluşturulmasını istiyordu (1998: 157). Zilbersheid’a göre, Marcuse felsefesindeki çekici emek; aynı zamanda erotikti ve aslında, düz anlamıyla emek değildi (*erotik non labor*) (2008: 403). Marcuse’ye göre, iş zamanı boyunca efendilik içgüdüsünün doyurulması mümkün olsaydı, çalışma hazzı doğardı (1998: 158). Böylece, emek bir araç olmaktan çıkardı ve çalışma, haz için yapılan bir eyleme dönüştü (Zilbersheid, 2008: 408). Doğal olarak böylesi bir çalışma koşulunda, emek ve içgüdüler libidinalleşir ve özgürleşirdi. Çalışmanın oyuna dönüşmesi, saf bir haz üretebilirdi.

(Baskıcı) yüceltme olmaksızın çalışma -toplumsal olarak yararlı etkinlikte bulunma- sorunu şimdi yeniden tanımlanabilir. Bu sorun, çalışmanın niteliğinde bir değişim sorunu olarak ortaya çıkıyordu- bir değişim ki, çalışmayı oyuna, insan yetilerinin özgür oyununa benzeştirecekti. Böyle bir dönüşüm için içgüdüsel önkoşullar nelerdir? (Marcuse, 1998: 155).

Marcuse için, emeğin dönüştürülmesi ve yeni çalışma koşullarının oluşturulması, Eros’un kurtuluşuna bağlıydı (1998: 119). Bu yeni düzende, doyum ve haz, temel ilkeler haline gelecekti. Emek alanı ile libidinal doyum alanı karşı karşıya gelecek ve sonuçta haz kazanacaktı. Zorlamayla ve zahmetle çalışmak yerine; libidinal bir emekle, sevinç ve oyunla çalışmak mümkün olacaktı.

Cinsel özgürleşim ve biyolojik ihtiyaçları içeren haz ilkesi, Türkiye’deki 68 kuşağının, tam olarak ilgisini çekmiş olmasa da; emeğin özgürleştirilmesi, hatta libidinal bir kimlik kazanması ideali, Marx’taki yabancılaşma fikri bağlamında, o dönemin devrimci gençliğinin gündeminde yer almıştı. 68 kuşağına göre, komünizme geçişle birlikte, emek de özgürleşecek; işçi, emeğinden haz almaya başlayacaktı.

İnsanın, yani, bir emekçinin, bir işçinin, bir sanatçının da ürettiğinden haz aldığı bir düzen vardır. Biz buna ‘komünizm’ diyoruz. Çünkü komünist toplumda, teknolojik gelişmeyle birlikte ve işçinin farkındalığıyla üretmiş olduğu ürün, artık onun avuçlarının içerisinde uçuş gitmeyecek, onunla kalacaktır... Ürünüden yabancılaşmayacaktır. Bireyin ürettiği, toplumun ürettiği olacaktır. Paylaşım zemini üzerinde üretilmiş olan bütün zenginliğiyle, bütün ışıklı haliyle, mutluluk haliyle, yaratıcılık haliyle varlığını sürdürecektir.

(Oktay Etiman)

Emeğin dönüştürülmesi konusunda proleterya devrimi fikri vardı. (Mehmet Güpgüpoğlu)

Sözde Haz İlkesi: Yapay İhtiyaçlar ve Tüketim Kültürü

Marcuse'ye göre, emeğin libidinal özelliklerinden sıyrıldığı bu düzende; haz zamanları, çalışma anlarının dışına atılmıştı. “Bireysel bedenın libidinal katheksisi²⁵ ve başkaları ile libidinal ilişkiler, normal olarak boş zamanla” sınırlıydı (1998: 146). Bu tarz bir çalışma kipinde, uygar insan, temel mutluluk kaynağı olarak tüketimi algılamaktaydı. “Tek boyutlu insanın” en belirleyici özelliklerinden biri, tüketime bağımlı olması ve satın alma davranışını, temel haz kaynağı olarak görmesiydi.²⁶

Tektipleştirilmiş ve rutine indirgenmiş çalışma zamanı, özgürlüğe olanak tanımamaktadır. Uygarlık, bireyin içsel beklentilerinden bağımsız, dışsal ve yapay ihtiyaçlar üretmektedir. Bu ihtiyaçlar, bireyin kendi arzularından çok, uygarlığın beklentileri ile uyumludur ve kapitalizmin işlerliğini garantiye almaya yöneliktir. “Özel toplumsal çıkarların, bireylere yüklediği ihtiyaçlar, ‘yapma’ ihtiyaçlardır; yıpratıcı bir işi, şiddeti, yoksulluğu, adaletsizliği doğrulayan ihtiyaçlardır” (Marcuse, 1975: 19). Marcuse'nin, *Tek Boyutlu İnsan*'daki temel arzusu, bu yapay ihtiyaçları, gerçek olanlardan ayırt etmektir (Bowring, 2012: 21). Yapay ihtiyaçların, gerçek ihtiyaçlarla değiştirilmesi, uygar insan için bir kurtuluş olacaktır (Marcuse, 1975: 22).

Uygarlık, aynı zamanda, bu yapay ihtiyaçların giderilmesine yönelik tüketimi destekler. Bowring'e göre; Marcuse düşüncesinde, tüketimin de -aynı emek gibi- yabancılaştırıcı etkiye sahip olduğuna vurgu yapılır (2012: 8). Sahte ihtiyaçların doyurulmasına yönelik satın alma davranışı, uygar yapılanma içerisinde, özgürlük gibi sunulur. Sunulan sözde özgürlükler, iş zamanları arasındaki dinlenme aralıkları, satın alma arzusu ve yarışma isteği dışsaldır. Bu nedenle de, gerçek değildir. Bu sözde özgürlükler, kapitalist düzenekler tarafından dışarıdan sağlanır; bireylerin içsel değerler listesine dışarıdan yerleştirilir. Böylece özgürlük, tüketim alanına sıkıştırılır ve çok sayıda ürün arasında tercih yapmaya eşitlenir. Tüketim nesnelere, libidonun nesnelere dönüştürülür (Marcuse, 1998: 12). Libidinal doyum yerini, tüketmekten alınan sahte haza bırakır.

---

²⁵ *Katheksis*, duygusal ve zihinsel enerji yatırımı anlamına gelmektedir.

²⁶ Tüketim arzusu fikrinin, Freud ve Marx'ı keşifmesi, ekonomi ve psikanalizi biraraya getirmesi açısından da önemlidir (Stiegler, 2011: 150). Freud'un da belirttiği gibi, mutluluk, “bireysel libido ekonomisine ait bir sorundur” (2004: 43). Bu yeni yapılanmada, özgürlük gibi, mutluluk da gerçek değildir, sahte ihtiyaçların doyurulmasına bağlıdır; dolayısıyla, dışsal ve yapmadır. “Birçok kesimin mutluluğunun arkasında bir cehennem yatar; bu mutluluk baskıcı bir üretimi ve ‘sahte ihtiyaçlar’ı kışkırtır” (Marcuse, 1975: 282).

Zilbersheid'a göre, Marcuse'nin düşüncesinde, emeğin sömürülmesi üzerine oluşturulmuş, tek boyutlu hale getirilmiş ve araçsallaştırılmış yaşam; ancak, haz ilkesinin ve libidinal eylemin yüceltilmesi ile ortadan kaldırılabilir (2008: 405). Bu tarz bir libidinalliğin özgür bırakılabilmesi ve emeğin ortadan kaldırılabilmesi için tüketime sırt çevirmek gerekir.

Toplumsal denetimler, bu toplumda, dizginlenmesi olanaksız bir üretim ve tüketim ihtiyacını, gerçekten zorunlu olmayan, sersemletici bir iş ihtiyacını, bu sersemleticiliği destekleyen ve sürdüren dinlenme biçimleri ihtiyacını, aldatıcı özgürlükler (önceden belirlenmiş fiyatlarla rekabet yapma özgürlüğü, markalar ve makineler arasında seçim yapma özgürlüğü) sağlama ihtiyacını doğurmaktadır (Marcuse, 1975: 22).

Marcuse'nin tüketim toplumu ile ilgili eleştirileri, batıdaki 68 kuşağı için önem taşıyordu. Türkiye'de ise, 1960'larda, tüketim kültürü tam olarak gelişmiş olmadığı için, satın alma davranışına yönelik eleştiriler, devrimin ruhuna işlememişti. Özellikle, o dönemin yerli işçileri, tüketim kültüründen çok uzaktı. Yine de, bu dönemde, işçilerle karşılaştırıldığında öğrenciler, tüketimin yaratacağı yıkımın daha çok farkında olmuşlardır. Bu durum, öğrencilerin, daha yüksek entelektüel seviyede olmasıyla ilişkiliydi. Her ne kadar tüketim eleştirisi, üniversite öğrencilerine tamamen yabancı bir konu değilse de; ülkenin henüz tüketim toplumu haline gelmiş olmaması, konuyu belli oranda, Türkiye'deki devrimci gençlerin gündemlerinin dışında bırakıyordu.

Türkiye'de kapitalizmin gelişmişlik düzeyi, kitlesele üretim ya da tüketim toplumu haline gelmeyi mümkün kılacak bir düzeyde değildi. Ama yani, İngiltere ya da Amerika'da ya da Almanya'da süpermarketler kurulmuştu. Fakat, Türkiye'de henüz süpermarket yoktu. Çünkü, süreç farklı geliyordu. Burada henüz montaj sanayi aşamasında olan bir Türkiye'den bahsediyoruz. Benim bildiğim, tüketim toplumu kavramı, günümüzdeki kadar yaygın, bilinebilir ve farkında olunan bir olgu değildi... Tabii ki, tüketim toplumuna, öğrenciler, daha fazla farkına varacaklardır; ama 60'li yıllarda işçiler, o kadar farklı durumdaydı ki... Tüketim toplumuyla ilişkisi yok denecek kadar azdı; dolayısıyla, işçinin böyle bir farkındalığı da olmaz.

(Oktay Etiman)

Tüketim olmadığı için eleştirisi yoktu. Bir tek Amerikan tüketiminin eleştirisi vardı. Türkiye'de, "toplum tüketim toplumu oldu" lafı yoktu. Çünkü olmamıştı. Ama Amerika'dan haberdardık. İyi hatırlıyorum... O zaman çalışmadan para kazanmak çok ayıptı, rant yoktu. (Mehmet Güpüpoğlu)

Tek Boyutlu Ekranlar: Kitle İletişim Araçları

Tüketimle gerçekleşen uyumlanma süreci ile bağlantılı bir başka deneyim de, kitle iletişim araçları üzerinden yaşanır. Toplumsal olarak sunulmuş ihtiyaçların, bireyselmış gibi algılanmasını sağlamak, kitle iletişiminin temel işlevlerinden biridir. Tüketim kültürünün sürmesini ve sahte ihtiyaçların üretilmesini sağlayan temel mekanizma, reklamcılıktır. Reklam, yapay ihtiyaçlar yaratır. “Reklamlara uyarak gevşemek, eğlenmek, harekete geçmek, tüketimde bulunmak, başkalarının sevdiğini sevmek ve tiksindiğinden tiksirmek... bunlar çoğunlukla yapma ihtiyaçlardır” (Marcuse, 1975: 19). İletişim aracılığıyla, toplumun belirlediği ihtiyaçlar; bireysel, özgün ve içselmiş gibi sunulur ve bir satın alma kültürü üretilir.

Böylece, kitle iletişimi, uygar insanın temel haz kaynaklarından biri haline gelir. İletişim araçları, hem tek boyutlu insanın nasıl eğleneceğini belirler, hem de tüketim kalıplarını yerleştirir. Oysa Paul Eidelberg’e göre; Marcuse felsefesi, hiçbir kurumun, bireyin ihtiyaçlarının ne olacağına karar verme hakkı olmadığını savunur (Eidelberg, 1969: 446). Bireyin kendi ihtiyaçlarını, içsel olarak belirlemediği bir ortamda, mutluluğun üretilmesi olası değildir.

Kitle iletişimi, kapitalizme uyumlanma sürecinde de etkili olur. Ekranlar aracılığıyla sunulan değerler, ataerkil kapitalizmin ve burjuva rasyonelizminin kurallarının yerleşmesini beraberinde getirir. Medya, bu bağlamda, aileden ve örgün eğitimden daha etkilidir. Kitle iletişimi, düzene uyum sağlamanın, itaatin ve karşı koyuşun sınırlarını belirler.

Daha okul-öncesi düzeyi gibi erken bir evrede, çeteler, radyo ve televizyon uyumu ve başkaldırı için kalıbı saptar; kalıptan sapmalar, aile içerisinde olmaktan çok aile dışında ve aileye karşı cezalandırılır. Kitle iletişim uzmanları, istenen değerleri iletirler; etkililik, sıkılık, kişilik, düste ve romantik aşkıta, eksiksiz bir eğitim sunarlar. Aile, bundan böyle bu eğitimle yarışamaz (Marcuse, 1998: 82).

Medyanın işlevleri, tüketim ve uyumlanma süreciyle sınırlı değildir; kitle iletişimi ayrıca içgüdülerin bastırılmasında da etkili olur (Eidelberg, 1969: 446). Dolayısıyla, haz ilkesinin zedelenmesinde, medyanın temel bir rolü vardır. Kitle iletişiminin haz ilkesini yaralamasıyla birlikte, ölüm içgüdüğü hâkimiyet kazanır. Böylelikle, temel insan gereksinimlerinin evrensel doyumunu sağlamak; suçluluk duygusundan, içselleştirilmiş ve ussallaştırılmış korkudan özgürleşmek olanaksızlaşır (Marcuse, 1998: 118). Özetle, kitle iletişimi, suçluluk ve korkunun yerleşmesinde etkili olur; erotik ve biyolojik ihtiyaçların tatmininin önünde durur; haz ilkesinin yerine acıya dayalı tüketim kültürünü geçirir.

Marcuse'nin medya ile ilgili görüşlerini değerlendiren Marisol Sandoval ve Christian Fuchs'a göre, "uygarlığın bastırma kültürü", medya üzerinden sürdürülür ve katılımlı bir iletişim olanaksız hale gelir (2009: 144). Medya nedeniyle dil, tek boyutlu hale gelir ve klişeleşir (Marcuse, 1975: 109). Tony Bennett'e göre, medyanın dilinin, politik yaşamı nasıl zedelediği, Marcuse için önemli bir tartışma konusudur. Medyada kullanılan totaliteryen dil, politik söylemin dilini ve insanların dünya üzerine düşünme biçimini de belirler (1982: 43-44). İnsanlar, artık en derin duygularını bile reklam ve sinemanın diliyle anlatır hale gelir (Marcuse, 1975: 230-231).

Yine de, Christian Fuchs'a (2009) göre; Marcuse, medya üzerinden gerçekleşen tek boyutlu düşünme alışkanlığı ile ilgili olarak karamsar değildir. Medya, diyalektik olmayan, pozitivist, tek boyutlu ve basite indirgenmiş bir gerçeklik algısı yaratsa da; bu durum tersine çevrilebilir. Radikal ve özgür bir medya üretilebilir ve bu yeni iletişim türü, bir karşı koyma aracı olarak kullanılabilir. Eskiden baskılamının ve bastırmanın aracı olan medya, yeni bir estetik çevrenin oluşturulmasına katkıda bulunabilir (Fuchs, 2009: 15).

Dolayısıyla, Marcuse'nin ütopyasına göre; geleneksel iletişim biçimleri dönüşürse, yeni bir düşünme olasılığı ortaya çıkacaktır. Böylece, sistem önemli bir şekilde dönüşecektir. Bu dönüşümün etkisiyle, "birey, ilkin sarsıcı bir boşluğa düşecek, sonra o boşlukta sorular sorma, düşünme, kendini tanıma olasılığı bulacaktır" (Marcuse, 1975: 287). En önemlisi, yeni alternatif medya, bireylere, kapitalist yapıları eleştirme gücü sağlayacaktır (Sandoval ve Fuchs, 2009: 146).

Kitle iletişiminin dönüştürülmesiyle; Marcuse'nin ütopyası gerçeğe dönüşecek, baskıcı us ortadan kalkacak ve bilinç gelişecektir. Bu yeni "libidinal us" (Marcuse, 1998: 146), içgüdülerin özgürleştirilmesini hedefleyecektir. Uygarlığın tutsak aldığı zihin, sonunda haz ilkesi çerçevesinde düşünmeyi öğrenecek; mutluluğu, tensel tatmini ve efendinin çalışma hazzını yaratacaktır.

Marcuse'nin bazı fikirleri, Türkiye'deki 68 kuşağında tam olarak karşılığını bulamamış olsa da; medyaya ilişkin duyarlılığın, o dönemin devrimci öğrencilerinde bulunduğu açıktır. 68 kuşağı, medyanın ideoloji üretme aygıtı olarak sahip olduğu gücün farkındaydı. Ayrıca o dönemde, muhalif medya sisteminin eleştirilmesine hizmet ediyordu. Görüşülen kişiler, ilerici *Cumhuriyet* ve *Akşam* gazeteleri ile gerici *Tercüman* gazetesi karşılaştırmasını yaparken; gazeteleri ve bazı süreli sol yayınları bilgilendirme aracı olarak kullandıklarını kesin bir şekilde belirtmiştir. 1960'lar Türkiye'sinde; Marcuse'nin devrimci nitelik taşıyan basının üretilmesine ilişkin ütopyasının belli oranda gerçekleştiğini söyleyebilmek mümkündür.

Medya, devrimcilerin, sosyalistlerin ve muhaliflerin elinde olmayan parçalarıyla... sistemin kendisini yeniden üretmesinin en önemli imkânlarından birisidir... O zaman bir gerici basın vardı, bir de ilerici basın vardı... Mesela, ben “komünizm nedir?” bilgisini; Akşam gazetesinde, Çetin Altan’ın bir yazısından öğrenmişim. 60’lı yıllarda, Marksist literatürün çok az bir kısmı çevrilmişti. Bundan dolayı, bazı konularda, gazete yazarlarından yararlanma durumumuz oluyordu... Diğer kesimin... ise, çok kışkırtıcı ve ajite edici yazıları oluyordu. (Oktay Etiman)

Çetin Altan, İlhan Selçuk falan okunurdu... Fraksiyonların kendi gazeteleri vardı, onlar her yere dağılıyor, herkes okuyordu, merak oradaydı. (Mehmet Güpgüpoğlu)

İlhan Selçuk’u, Çetin Altan’ı okumayan kimse yoktu. Her gün, ilk okudukları şey buydu. Her gün bir gazete okurlardı... 67’de, Türk Solu’nu çıkardım, orada [devrimci öğrencilerin] hepsi yazıyordu. Ondan sonra, ben Aydınlik’ı kurdum, yine... Yığınlarla böyle iletişim kuramazsanız, siz son derece lokal, izole edilmiş bir hareket olarak kalırsınız. (Vahap Erdoğan)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Herbert Marcuse’nin *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan* eserleri, Avrupa ve ABD’deki Mayıs 68 kuşağı üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Marcuse’nin bu metinleri, Marx ve Freud’u birleştirmeye çalışan, materyalist bir psikoloji teorisi içeriyordu. Düşünür, bu kitaplarında kitle iletişimi, tüketim kültürü ve emek süreçleri gibi sosyolojik konuları, psikolojik kavramlarla ele almış; ancak, eleştirel materyalist tutumunu ikinci plana atmamıştır.

Marcuse, emeğin libidinal özelliklerinden arındırıldığını; böylece, çalışırken haz almanın olanaksızlaştırıldığını savunuyordu. Buna göre uygarlık, emek ilişkileri nedeniyle zedelediği haz ilkesinin yerine, tüketim gibi sahte eğlenceler koyuyordu. Sahte ihtiyaçların doyurulmasına yönelik tüketim kültürü, kitle iletişim araçları üzerinden bireylere aktarılıyordu. Bu araçlar bir uyumlanma aracı olarak kullanılıyordu. Suçluluk duygusuyla şekillenen ölüm içgüdüsünün de etkisiyle, birey uygar düzenin çıkarlarına uyumlu bir hale geliyor; yaşam enerjilerini bastırıyordu. Marcuse, uygarlığın sunduğu bu yapılanmaya karşı, libidinal enerjiyi ve içgüdüleri serbest bırakan; beraberinde, emek ilişkilerinin üretildiği ve kitle iletişim araçlarının dönüştürüldüğü yeni bir düzen öneriyordu. Böylece, haz ilkesinin, olgusallık ilkesi üzerinde üstünlük kazanacağını öngörüyordu.

Türkiye'deki 68 kuşağı, sözü edilen dönemde, her ne kadar ağırlıklı olarak Marx, Engels ve Lenin gibi ortodoks Marksist kuramcıları okuyorsa da; Marcuse'den ve Freud'un Marksist yorumlarından habersiz değildi. Marcuse'nin 68 kuşağı üzerinde etkili olan temel metinleri, o dönemde, Türkçeye de çevrilmiş ve devrimci gençler tarafından okunmuştu.

Marcuse'nin ütopyaları, kapitalizmin ileri aşamalarını yaşayan batı ülkelerine yönelik olduğu için, Türkiye'deki sorunları tam olarak karşılamıyordu. Ancak, Türkiye'deki devrimci gençlik de, emeğin özgürleştirilmesini istiyordu. Marcuse'deki libidinal çalışma koşullarının geliştirilmesi fikri ile Türkiye'deki öğrencilerin yabancılaştırılmış emeğin dönüştürülmesi ideali uyum içerisindeydi.

Her ne kadar tüketim kültürü, 1960'lı yıllarda Türkiye'de tam olarak gelişmemişse de; üniversite öğrencileri, yaklaşmakta olan tehlikenin farkındaydı. Marcuse'nin kitle iletişim araçlarına yönelik kuramları da, Türkiye'deki devrimci üniversite öğrencilerinde karşılığını buluyordu. O dönemin devrimcileri, anaakım medyanın toplum üzerindeki gerici etkisinin farkındaydı. Muhalif medyayı ise, Marcuse'nin ütopyasının öngördüğü şekilde kullanıyorlardı. Özellikle, ilerici gazetelerdeki bazı köşe yazarlarını, devrimci eylemlerinin hareket noktası haline getiriyorlardı.

Bu bağlamda, Marcuse'nin *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan* kitaplarında yer alan fikirlerinin, Türkiye'deki 68 olayları üzerindeki etkisinin, ABD ve Avrupa'daki kadar yoğun olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Öncelikle, Türkiye'deki kültürel yapı, Marcuse'nin vurguladığı cinsel özgürleşim gibi konuların tartışılmasına olanak vermiyordu. Türkiye'deki 68 kuşağı, batıdakinin aksine; Ortodoks Marksist bir yaklaşımı tercih ediyordu. Bu coğrafyadaki öğrenciler, henüz Marksizmin diğer okumalarına yeterince hâkim değildi. Her ne kadar Batı Marksistleri ve Marx'ın Freudiyen yorumları belli oranda tanınıyorsa da; bu tarz metinlerin okunması, daha çok entelektüel merakı yüksek olan öğrencilerle sınırlıydı.

Marcuse'ye yönelik ilgideki bu ayrım; Türkiye'deki 68 kuşağının düşünsel yapısının, batıdaki öğrencilerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle, öğrencilerin gündemlerini belirleyen konulara ilişkin fikir yürütmek de mümkündür. Dolayısıyla, *Eros ve Uygarlık* ile *Tek Boyutlu İnsan*'da yer alan suçluluk duygusu, ölüm ve yaşam içgüdüleri kavramlarının Türkiye'de tartışılmamış olmasından yola çıkarak; buradaki 68 kuşağının ilgilerinin ve çözüm aradıkları sorunların batıdaki öğrencilerden çok daha farklı olduğu sonucuna rahatlıkla varabiliriz. Dolayısıyla, bu saptama, aynı tarihsel dönemde meydana gelen toplumsal hareketlerin, coğrafyaya bağlı olarak ne kadar farklı yönlere gittiğini göstermesi açısından önem taşımakta; zamanın ruhuna ek olarak, coğrafyanın ve toplumların ruhunun da böylesi olaylardaki etkisini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Althusser, Louis (1975). "1968 Mayıs Olayları Üzerine Bir Mektup". Çev. Taciser Belge. *Birikim Dergisi*, 1(1): 39-49.
- Bağce, H. Emre (2006). "Sunuş". *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 7-19.
- Benhabib, Seyla (2006). "Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları". Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 83-110.
- Bennett, Tony (1982). "[Theories of the media, theories of society](#)". *Culture, Society and the Media*, (Edt.) Michael Gurevitch et al. Londra: Methuen: 30-55.
- Bora, Tanıl (1998). "68 Ruhu Nedir?". *Birikim Dergisi*, 109 (5): 92-95.
- Bottomore, Tom (1997). *Frankfurt Okulu*. Çev. Ahmet Çiğdem. Ankara: Vadi Yayınları.
- Bowring, Finn (2012). *New Formations*. "Repressive Desublimation and Consumer Culture: Re-Evaluating Herbert Marcuse". 75(1): 8-24. DOI: 10.3898/NEWF.75.01.2012.
- Eidelberg, Paul (1969). "The Temptation of Herbert Marcuse". *Review of Politics*, 31(4): 442-458.
- Erdost, Muzaffer İlhan, (1991), *Bir Fotoğrafa Altyazı İki 7 Kasım*, Onur Yayınları: Ankara.
- Erdost, Muzaffer İlhan, (1998). *Küreselleşme ve Osmanlı Millet Modeli*, Ankara: Onur Yayınları.
- Erdost, Muzaffer İlhan, (2000). *Türkiye'ye Kefen Biçenler*, Ankara: Onur Yayınları.
- Erdost, Muzaffer İlhan, (2008). *Kan ile Kardeş*, Ankara: Onur Yayınları.
- Freud, Sigmund (2001). *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*. Çev. Ali Babaoğlu. İstanbul: Metis Yayınları.
- Freud, Sigmund (2004). *Uygarlığın Huzursuzluğu*. Çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları.
- Fuchs, Christian (2009). "A contribution to theoretical foundations of critical media and communication studies". *Javnost-The Public (European Institute for Communication & Culture (EURICOM))*, 16(2): 5-24, Taylor & Francis.
- Goldmann, Lucien (2006). "Marcuse'yi Anlamak". Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 305-319.
- Held, David (2006). "Horkheimer'in Eleştirel Kuram Çözümlemesi". Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 219-260.
- Holman, Christopher (2011). "Autonomy and Psychic Socialization: From Non-Alienated Labour to NonSurplus Repressive Sublimation". *Critical Horizons*, 12(2): 136-162.

- Jay, Martin (2005). *Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Tarihi Diyalektik İmgelem*. Çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Belge Yayınları.
- Kellner, Douglas (2006a). “Frankfurt Okulu’nu Yeniden Değerlendirmek: Martin Jay’in *Diyalektik İmgelem*’inin Eleştirisi”. Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 134-164.
- Kellner, Douglas (2006b). “Erich Fromm, Feminizm ve Frankfurt Okulu”. Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 357-384.
- Kızılçelik, Sezgin (2000). *Frankfurt Okulu*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kraushaar, Wolfgang (1998). “Almanya’da ‘68 Gençlik Hareketi”. *Birikim Dergisi*, 109 (5): 64-76.
- Laçiner, Ömer (1997). “Öğrenci Hareketleri ve Türkiye’de Adaletin Seviyesi”. *Birikim Dergisi*, 104 (12): 3-7.
- Marcuse, Herbert (1975). *Tek Boyutlu İnsan*. Çev. Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan. İstanbul: May Yayınları.
- Marcuse, Herbert (1998). *Eros ve Uygarlık Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi.
- Pippin, Robert (2006). “Hegel ve Tarihsellik Üstüne: Marcuse”. Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 320-354.
- Sandoval, Marisol and Christian Fuchs (2010). “Towards a critical theory of alternative media”. *Community media - the long march, Telematics and Informatics*. 27(2):141-150, DOI: 10.1016.
- Slater, Phil (1998). *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi Marksist Bir Yaklaşım*. Çev. Ahmet Özden, İstanbul: Kabalcı.
- Stiegler, Bernard (2011). “Pharmacology of Desire: Drive-based Capitalism and Libidinal Dis-economy”. *New Formations*, 72 (4): 150-161, Lawrence & Wishart Ltd.
- Therborn, Göran (2006). “Frankfurt Okulu”. Çev. Salih Akkanat vd. *Frankfurt Okulu*. (Der.) H. Emre Bağce. Ankara: Doğu Batı Yayınları: 19-54.
- Tura, Saffet Murat (2001). “Haz İlkesinin Ötesi ve Oidipus Kompleksi”. *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*. İstanbul: Metis Yayınları: 7-17.
- Zilbersheid, Uri (2008). “The Utopia of Herbert Marcuse Part 1”. *Critique: Journal of Socialist Theory*, 36 (3): 403-419, Taylor & Francis Ltd.

Görüşmeler

Mehmet Güpgüpoğlu ile yapılan derinlemesine görüşme, 14 Ağustos 2015.

Muzaffer İlhan Erdost ile yapılan derinlemesine görüşme, 18 Ağustos 2015.

Oktay Etiman ile yapılan derinlemesine görüşme, 6 Ağustos 2015.

Vahap Erdoğan ile yapılan derinlemesine görüşme, 14 Ağustos 2015.